

НЕОПУБЛІКОВАНА ПРАЦЯ МИХАЙЛА ВОЗНЯКА
ПРО АВТОРСТВО П'ЕСИ З 30-х РОКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ
„ЛЮБКА, АБО СВАТАННЯ В СЕЛІ РИХМАХ“

Українська драматургія першої половини ХІХ ст. кількісно небагата, але саме вона стала репертуаром для нового українського театру, який в Україні у межах Російської імперії почав своє існування у вигляді утраквістичного (тобто під двома виглядами), двомовного (російського і українського) — з п'єс, писаних переважно росіянами в основному російською мовою із залученням недосконалої української мови, носіями якої виступали окремі персонажі, як-от: „Опыт искусства“ Н. Судовицькова (1801), „Ссора, или Два соседа“ (1810), „Козак-стихотворец“ (1812), „Актер на родине, или Прерванная свадьба“ (1820) О. Шаховського, „Хижина, спасенная козаком, или Признательность“ К. Ватація (Ватицького; 1814), „Марфа и Угар, или Лакейская война“ А. Корсакова (1814), „Удача от неудачи, или Приключение в жидовской корчме“ П. Семенова (1817) та інші. Збереглися відомості, що двомовною була комічна опера „Дровосек“ харківського письменника В. Масловича (бл. 1810). У пізніших часах цю лінію продовжив Г. Квітка-Основ'яненко: „Шельменко — волостной писарь“ (1831), „Шельменко-денщик“ (1838).

Власне нова українська драматургія, одномовна, виникла наприкінці 10-х років ХІХ ст., коли Іван Котляревський написав свої „малоросійські опери“ „Наталка Полтавка“ і „Москаль-чарівник“ (обидві — 1819 р.), хоч в історіографії української драматургії і досі є версія, що попередником І. Котляревського виступив Василь Гоголь (батько Миколи Гоголя), автор кількох українських п'єс, із яких тільки одна — комедія „Простак, или Хитрость женщины, пережитренная солдатом“ (назва і ремарки написані російською мовою, а мовні партії персонажів — українською; 1813—1814 рр.) збереглася в рукописі, що був опублікований у журналі „Основа“ 1862 р. Та саме І. Котляревський своїми „малоросійськими операми“, які одразу ж після написання і задовго до свого опублікування („Наталка Полтавка“ — 1838; „Москаль-чарівник“ — 1841) набули популярності завдяки частому виставленню їх на сцені мандрівних професійальних російсько-українських труп у 20—30-х роках ХІХ ст., зробив рішучий вплив на появу в 30-х роках ХІХ ст. ряду „малоросійських опер“ (соціально-побутових п'єс, переважно комедійного музично-драматичного характеру з виразним фольклорно-етнографічним колоритом): „Быт Малороссии в первую половину XVIII столетия“ (опублікована 1831 р. під криптонімом Т. М.; сучасний дослід-

ник П. Лобас атрибутує цю п'єсу маловідомому письменникові Романові Андрієвичу), „Чары, или Несколько сцен из народных былей и рассказов украинских“ Кирила Тополі (Тополинського; написана 1834 р., опублікована 1837 р.), „Любка, или Сватанье в с. Рихмах“ (опублікована анонімно 1900 р., написана ж у 1835—1836 рр.; власне у нашій публікації її авторство атрибутується Прокопові Котлярову), „Чорноморський побит“ Якова Кухаренка (написана 1836 р., опублікована 1861 р.), „Сватання“ Г. Квітки-Основ'яненка (написана 1835 р., опублікована 1836 р.; сценічний варіант назви — „Сватання на Гончарівці“ став надалі основним ще за життя драматурга) і його ж триактна „малоросійська опера“ „Бой-жінка“ (цензурний дозвіл 1840 р.; опублікована 1979 р.; т. зв. введений „Бой-жінка“, популярний у репертуарі українських театрів другої половини XIX — початку XX ст., є посмертним скороченням триактної „малоросійської опери“ до одного акту, яке здійснив Д. Дмитренко). Видана посмертно 1840 р., але написана принаймні до 1838 р., коли автор помер, „малоросійська опера“ „Купала на Івана“ Стецька Шерепері (Степана Писаревського).

Осібні в цьому ряді стоять дві історико-романтичні драми Миколи Костомарова — „Сава Чалий“ (1838) і „Переяславська ніч“ (1840).

Сюди приликують одноактне „драматичне оповідання“ П. Білецького-Носенка „Іван Золотаренко“ (1839) та двоактна „малоросійська опера“ Андрія Стороженка „Запорозька Січа“ (1838—1843).

У польському середовищі з'явилася україномовна опера „Українка, або Зачарований замок“ Юзефа Мілевського (1815; автор якої став відомий тільки нещодавно з польських джерел, а текст, на жаль, досі невідомий), а також україномовна комедія-водевіль Антонія Жмійовського „Чумак-чародій“ (1834; опублікована 1976). Ясна річ, дослідників історії української драматургії і театру цікавили упродовж другої половини XIX і всього XX ст. усі тексти цих небагатьох українських п'єс 10—30-х років XIX ст. та їх сценічна історія. Тому не випадково у журналі „Киевская Старина“ (1900, № 1) з'являється перша публікація тексту анонімною п'єсою „Любка, или Сватанье в с. Рихмах“ за здійсненим ще наприкінці 30-х або на початку 40-х років XIX ст. списком відомого українського літературознавця Михайла Чалого.

Текст цей супроводжувався коментарем, який підписаний „Ред.“, що мало б означати „редакція“, якщо не когось із працівників редакції, але, скоріш за все, за цим скороченим позначенням ховався тодішній головний редактор журналу Володимир Науменко. Він не задовольнився писаним коментарем самого М. Чалого, який наводить, а звернувся до відомого етнографа Пелагеї Литвинової, яка провела дитячі роки в тому самому краї, звідки походив М. Чалий (м. Новгород-Сіверський; села Глухівського повіту на тодішній Чернігівщині). П. Литвинова підтвердила, що у свої десять—дванадцять років вона була свідком т. зв. „зчиток“, тобто репетицій, цієї п'єси у кількох домах сусідніх поміщиків, у яких були списки, тобто копії тексту „Любки“.

Висловившись щодо можливої дати написання п'єси, на підставі аналізу історичних реалій, які фігурують у тексті, автор коментаря слушно зауважив залежність цього віршованого твору від стилю не тільки „Наталки Полтавки“, а й „Енеїди“ І. Котляревського, відзначив „реальність“ у зображенні дійових осіб п'єси. „Печаталя теперь пьесу

„Любку“ по рукописи, очевидно испорченной во многих местах; мы желаем, во 1-ых, сохранить для потомства одно из старинных произведений нашего украинского слова, а во 2-ых, может быть, вызвать к опубликованию те сведения об этой оперетте и авторе ее, которые сохранились пока еще в памяти стариков в нашей левобережной Украине и которые могут пролить новый луч света на наше далеко не разъясненное малорусское творчество в первые десятилетия заканчивающегося века“¹.

На цей заклик редакції незабаром відгукнувся відставний офіцер Олександр Прокопович Котляров. Ось що він написав у своїх спогадах: „В январьской книжке „Киевской старины“ за 1900 год была напечатана „Любка, или Сватанье в Рыхмах“ с оговоркой редакции о неизвестности автора. Ведь „Любка“ — детище моего отца. Я почти наизусть ее знал еще ребенком, а брату моему, Федору Прокофьевичу, она стоила многих слез при ее переписке под диктовку строгого автора. Брат, главным образом, и воскресил ее, написав по памяти, ибо как подлинник, так и детскую копию, писанную братом, зачитали знакомые. Повторяю, ни у брата, ни у меня ничего не сохранилось из рукописей отца, все растерялось в наших скитаниях по белу свету в ранней нашей молодости, лишь память удержала все то, что я буду писать. Все, что осталось от покойного отца, это его формуляр о его службе. Прочтя „Любку“ в „Киевской старине“, я поехал к редактору с заявлением, что ее автор — мой отец, и г-н Науменко просил меня сообщить ему подробности, какие мне известно, равно и другие стихотворения отца, какие я помню, для напечатания в „Киевской старине“. Это последнее обстоятельство и дало мне окончательный толчок взяться за перо. Я начал писать свои записки, но внезапная гроза над моей семьей, потеря дорогого сына, выбила меня из колеи. Оправясь и, согретый воспоминаниями о дорогом прошлом, я снова взялся за перо, теперь тем более, что и явилась мысль принести маленькую лепту „нашему обществу“ выпуском в его пользу отдельного издания“².

Таким чином, Олександр Котляров не надав В. Науменкові фактів, яких той просив, а взявся сам аргументувати авторство свого батька — Прокопа Степановича Котлярова — щодо надрукованого в „Киевской Старине“ анонімного тексту „Любки“.

На жаль, це видання О. Котлярова тривалий час залишалось поза увагою дослідників. Так, наприклад, Петро Рудін у вступній статті „Ів. Котляревський і театр його часу“ до збірника „Рання українська драма“, зараховуючи „Любку“ до прямих наслідувань „Наталки Полтавки“ І. Котляревського, пише: „Чорноморським побитом“ Кухаренка не обмежилось наслідування „Наталці Полтавці“. Даний від неї імпульс викликав до життя й інші твори. Так повстала в 30-х рр. XIX віку перша віршована з нової драматургії п'єса — „Любка, или Сватанье в Рыхмах“ — знову-таки оперета. Сюжет її той же, що і в попередніх п'єсах, тільки переходи повстають тепер з боку батьків не дівчини,

¹ Киевская Старина.— 1900.— Кн. 1.— С. 124.

² Котляров А. Мои воспоминания // На память 50-летнего юбилея (1852—10/XII—1902) Владимирского Киевского Кадетского корпуса: посвящается нынешним кадетам из дорогих воспоминаний бывшего кадета Александра Котлярова.— К., 1904.— С. 105—106.

а парубка: старий дід не дозволяє йому одружитися з бідною дівчиною. Спосіб, у який розв'язується, — вигадка: за допомогою „подъячего“ Крутія дурять Грицевого діда звісткою, буцімто дістала мати його нареченої листа від брата з Кубані, що сповіщав про своє багатство. А в останню хвилину допомагає ще й традиційне з часів іще грецької комедії „впізнання“. Суперник Гриців — дяк — довідується, що має Гриць владну руку проти нього: його дядько — секретар консисторії. Певного якогось колориту місця чи часу п'єси бракує, згадується за гетьмана (III. 5), далі про козака, що зібрав чимало грошей на Кубані, але все це надто невиразно. Зате цікаву риску маємо ми в словах дядька:

Да, мої гроші мають власть:
Писку судді — вона в острозі (III. 3) —

блідий натяк на економічне розширення селянства³.

Отже, П. Рупін помітив „Любку“ як одну з ранніх п'єс нової української драматургії, але до складу упорядкованого ним збірника її тексту не включив, як і кількох інших (у збірнику вміщено тільки обидві п'єси І. Котляревського і по одній — В. Гоголя, Я. Кухаренка та К. Тополі). Можливо, запропонований обсяг збірника не дозволив включити, крім анонімною „Любки“, ще й україномовні п'єси Г. Квітки-Основ'яненка, С. Писаревського та М. Костомарова.

У 30-х роках ХХ ст. уже було не до антологій української драматургії, як і під час Другої світової війни. Характерно, що після війни вперше у пресі згадано про спогади Олександра Котлярова, а у зв'язку з ними зайшла мова про авторство „Любки“. Йдеться про статтю В. Порського (Володимира Міяковського) у збірнику „Українські бібліологічні вісті“ (Аусбург.— 1948.— Ч. 1.— С. 50—51) під назвою „До матеріалів про П. Куліша“⁴. Повівши мову про взаємини П. Куліша з батьками, автор сперся на свідчення Кулішевого земляка, родом з того самого містечка Воронежа, в якому народився П. Куліш, — Петра Чуйкевича, який у листі від 1 березня 1847 р. повідомив П. Куліша про смерть його батька. Цитується й лист-відповідь П. Куліша Петрові Чуйкевичу.

„Деякі риси до родинних стосунків Куліша дають спогади одного чернігівця з того самого Кулішівського Воронежа (насправді Олександр Котляров народився після виїзду його родини з Воронежа.— Р. П.), спогади, які лишилися без уваги Кулішевих біографів та істориків письменства взагалі. Ми не маємо під руками ні самої книжки, ні виписок із неї, не ручимось і за імення авторове, але, здається, це був Котляров, що походив із чернігівських дворян (насправді Прокіп Котляров дістав дворянство за власні заслуги, і таким чином розпочав дворянський рід від Котлярових.— Р. П.), книжку видано в Києві під час першої світової війни 1916 р. (автор помиляється: книжка видана 1904 р.— Р. П.) в зв'язку з якоюсь пам'ятною датою в житті Київського Кадетського корпусу, де автор займав адміністративно-педагогічну посаду (насправді О. Котляров там не працював.— Р. П.). Книжку присвячено пам'яті забитого на війні сина автора (це так само не відповідає дійсності.—

³ Рупін П. Ів. Котляревський і театр його часу // Рання українська драма.— К., [1927].— С. LXVIII—LXIX.

⁴ За надання ксерокопії цієї статті дякуємо кандидату філологічних наук В. Дудкові.

Р. П.), а про Куліша йде мова із слів батька Котлярова, дідича з того Кулішевого закутку.

З родинних переказів Котляров оповідає, що юнаком Куліш написав сатиричну поему про свого батька, за що той прогнав його з дому (насправді в розповіді О. Котлярова про це не йдеться.— Р. П.). Котляров з осудом ставиться до письменника й видимо відбиває ставлення ворогів обивателів.

До речі, ці спогади мають значення ще й для розкриття одного літературного аноніму, а саме автора оперети „Любка, або Сватання в селі Рихмах“ без зазначення імені її автора (насправді в спогадах О. Котлярова називаються ім'я і по батькові — Прокіп Степанович.— Р. П.). Він згадує, як удвох із братом вони переписували для батька цю п'єсу. Оповідає Котляров, що він тоді ж звернувся до редактора „Київської старовини“ В. Науменка з відомостями про автора. Науменко просив подати йому матеріял, але чомусь нічого не надрукував“.

Щодо останнього твердження, то можна засумніватися, чи О. Котляров узагалі звертався ще раз до В. Науменка.

Навряд чи ця стаття В. Міжковського під псевдонімом В. Порський, надрукована в емігрантському виданні, яке сприймалося в радянському середовищі як „буржуазно-націоналістичне“, могла стати відомою чи то самому М. Вознякові, чи то Ф. Максименкові, якому М. Возняк дякує за вказівку на саму книжку Олександра Котлярова. Скоріш за все, бібліограф-ерудит Ф. Максименко бачив це видання в якійсь із бібліотек (принаймні вона є у фондах Національної бібліотеки України імені В. Вернадського).

Автограф статті М. Возняка „Авторство оперети „Любка“ зберігається у фонді М. Возняка у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України (Возн. 7). Машинописна копія його має сліди редакторських виправлень, із яких не всі були сприйняті автором, зокрема, йому дописано останній абзац, який автор перекреслив і написав свій. Обстояти наведений текст вірша Прокота Котлярова „Ікар України“ М. Возняк не зміг, бо там є два рядки, які цензура не пропустила б, а отже, в такому разі, не міг би піти до друку весь текст:

А москалі до грошей жадні,
Хохлів готові обдирать.

До речі, Олександр Котляров зазначив, що батько, українець, іноді жартома кепкував з „кацапів“ в особі матері, росіянки, а мати-великороска, теж жартома, глузувала з „хохлів“.

Цей відредагований текст має відповідні візи: „Відредаговано до друку: 8. X. [19]52. М. Матвійчук“ і „Читав М. Нечитайок 15. X. [19]52“. Чому ж стаття М. Возняка „Авторство оперети „Любка“ не була надрукована? Може, М. Возняк з якихось міркувань сам зажадав повернути йому рукопис? Про це детальніше нас поінформував живий свідок тих подій — доктор філологічних наук, професор факультету журналістики Львівського національного університету імені І. Франка Михайло Нечитайок.

„Це події п'ятдесятирічної давності,— зауважив він.— Але я добре пам'ятаю історію цього рукопису акад. М. Возняка, що був поданий до

друку в I томі Наукових записок Інституту суспільних наук Академії наук України, в якому я виконував обов'язки секретаря редакційної колегії. Крім цієї статті, М. Возняк запропонував ще дві („Іван Франко в боротьбі з Ватиканом“ та „Історичне значення діяльності Маркіяна Шашкевича“), які за тематикою і змістом, на думку відповідального редактора директора Інституту О. Нестеренка, були більш актуальні, ніж матеріал про авторство п'єси „Любка“, котру й було вирішено „відкласти“ до наступних філологічних томів. Це одна причина. Інша — більш прозаїчна, практична. За браком місця участь авторів у записках була суворо регламентована тільки однією публікацією, але не для М. Возняка, який у директора інституту мав особливий привілей — йому дозволено дві публікації. Другий том записок цілком призначався для археологічних досліджень. А третій, філологічний, виданий у 1954 р., і наступні присвячувалися столітньому ювілею Івана Франка, про що зазначалося у редакційній анотації: „У зв'язку з тим, що з січня 1954 р. Інститут суспільних наук почав підготовку до відзначення у 1956 р. 100-х роковин з дня народження Івана Франка, в наступних випусках філологічної серії працям з франкознавства буде надано головне місце“. Ось чому у третьому томі побачили світ дві франкознавчі статті М. Возняка („Іван Франко в 1883—1884 рр. про польське питання“ і „Хто автор „Слова від видавництва“ до Франкового перекладу „Мертвих душ“ Гоголя?“), але для „Любки“ місця не знайшлося. У листопаді 1954 р. М. Возняк помер. а рукопис про авторство „Любки“ зберігся в архіві“.

Через кілька років текст п'єси „Любка, или Сватанье в с. Рихмах“ був анонімно передрукований у збірнику „Українська драматургія першої половини XIX століття: Маловідомі п'єси“⁴. Упорядник пояснив, що до збірки не входять найвідоміші п'єси цього періоду, оскільки твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Костомарова і Т. Шевченка видаються в систематизованому виданні української дореволюційної літератури окремо. У цьому збірникові знайшли собі місце п'єси В. Гоголя, Т. М. (тобто ще не розкритий тоді криптонім Романа Андрієвича), анонімна „Любка“, п'єси Кирила Тополі (ще не розкритий тоді псевдонім Тополінського), Я. Кухаренка, Стецька Шерепері (С. Писаревського), І. Буржаненка (ще не розкритий тоді псевдонім Івана Наумовича) і В. Дмитренка (ще не розкриті тоді справжнє ім'я драматурга — Дмитро).

У примітці до тексту п'єси В. Шубравський пише: „Автор п'єси невідомий. Як свідчать спогади сучасників, деякий час автором п'єси вважали І. П. Котляревського. Однак ця думка не підтверджується ні біографічними даними про Котляревського, ні його індивідуальним стилем. П'єса написана автором із значно меншим літературним хистом, ніж був у Котляревського. Точна дата написання твору також невідомо. Можна тільки з певністю твердити, що написаний він десь у першій половині 30-х рр., не пізніше 1836 р. Про це свідчать такі деталі“⁵

⁴ Українська драматургія першої половини XIX століття: Маловідомі п'єси / Вступна стаття, підготовка текстів та примітки кандидата філологічних наук В. Є. Шубравського. — К., 1958. — С. 85—173.

⁵ Там само.

(і далі повторюються факти, які навів В. Науменко у супровідному коментарі до публікації тексту п'єси в „Киевской Старине“). А у вступній статті В. Шубравський у дусі тогочасного т. зв. класового підходу до мистецької творчості коротко охарактеризував зміст п'єси: „У п'єсі невідомого автора „Любка, или Сватанье в с. Рихмах“, яка з'явилася і ходила в рукописі в 20-х роках (очевидно, трапилася друкарська помилка, бо в примітці до тексту п'єси упорядник свідчив про появу п'єси десь у першій половині 30-х років.— Р. П.), зустрічаємо те ж саме (що й у І. Котляревського, В. Гоголя.— Р. П.) прагнення змаювати представників народу носіями благородних почуттів, добрих вчинків. П'єса розповідає про те, як дід не дозволяє внучці женитися на бідній дівчині. З допомогою піддячого Крутія Грицеві вдається обманути діда: він розпустив чутку, ніби його наречена Любка має стати спадкоємицею великого багатства дядька, який служить у війську старшиною. Є у Гриця і суперник — дяк. Довідавшись, однак, що дядько Гриців служить в консисторії секретарем, полохливий дяк відступав. Драма закінчується щасливо. У цьому творі виразно відчутний вплив „Наталки Полтавки“, але загалом — п'єса оригінальна, в ній свої сюжетні ходи, свої характери. Найбільшу своєрідність і дотепність виявив письменник у висміянні потворної жадоби до багатства. Сільський багатій Мартин Рихмаченко — людина черства, обмежена — вихваляється багатством, знайомством з панами. „А хто багат, мудрий, той бідним не брат“, — з самозадоволенням заявляє він. Протиставляючи таким заявам гідність бідного, але чесного трудівника, автор підкреслює душевну убогість багатіїв. Бідна вдова Кулина не соромиться своєї бідності, вона знає, що „у багатих кризь гроші сльози ллються“⁶.

Після цього видання „Любка“ ще майже десять років фігурує в науковій літературі як твір невідомого автора⁷.

Тим часом автор цих рядків у грудні 1962 р. натрапив у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки (тоді — Міністерства культури УРСР, тепер — імені В. Стефаника НАН України) (дати зафіксовані у листковій використанні) на автограф неопублікованої статті М. Возняка „Авторство оперети „Любка“, а в березні 1965 р. скопіював і в грудні того ж року запропонував її редакції журналу „Радянське літературознавство“ для публікації, однак і цього разу її не надрукували й без будь-якої аргументації відмови у червні 1966 р. повернули текст.

Працюючи 1965 р. разом з О. Ставицьким над статтею „Українська драматургія“ для російського п'ятитомного видання „Театральная энциклопедия“, авторство п'єси „Любка“ на мою пропозицію ми позначили прізвиськом П. Котлярова⁸; тоді ж я вніс це прізвисько (на жаль, без будь-якої аргументації) до підрозділу про аматорський театр першої половини XIX ст. (автор — О. Казимиров) у першому томі нарисів „Український драматичний театр“⁹. А ще згодом до

⁶ Шубравський В. Українська драматургія...— С. 12—13.

⁷ Волинський П. К., Кобилецький Ю. С., Пільгук І. І., Хропко П. П. Історія української літератури першої половини XIX ст.— К., 1964.— С. 53 (автор розділу „Літературний рух з кінця XVIII до 40-х років XIX ст.“ — П. Волинський); Казимиров О. А. Український аматорський театр: Дожовтневий період.— К., 1965.— С. 41 та ін.

⁸ Театральная энциклопедия.— Москва, 1967.— Т. 5.— С. 333.

⁹ Український драматичний театр.— К., 1967.— Т. 1.— С. 111.

відділу театрознавства Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Т. Рильського АН УРСР, де я працював молодшим науковим співробітником, приходив старший науковий співробітник Інституту літератури імені Т. Шевченка АН УРСР В. Шубравський, який у 1966 р. був одним із рецензентів згаданого вище першого тому „Українського драматичного театру“ на стадії редакційної підготовки у видавництві „Наукова думка“, щоб уточнити шифр, за яким зберігається у Львові рукопис статті М. Возняка „Авторство оперети „Любка““.

Того самого 1967 р., що й згадані вище театрознавчі видання, з'явився друком другий том восьмитомної „Історії української літератури“, у якому розділ „Драматургія“ належить В. Шубравському. На с. 394—396 автор викладає аргументи В. Науменка, М. Возняка і Олександра Котлярова, спираючись, зокрема, на спогади останнього, зазначивши, що вперше звернув увагу на спогади О. Котлярова М. Возняк. Тепер В. Шубравський набагато повніше, ніж за першим разом, охарактеризував саму п'єсу „Любка, або Сватання в селі Рихмах“.

Отоді я й зрозумів, чому редакція журналу „Радянське літературознавство“, органу Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР, відмовилася друкувати підготовлену мною з супровідною заміткою неопубліковану статтю М. Возняка...

Після 1967 року „Любка“ фігурує за авторством Прокопа Котлярова у всіх наступних літературознавчих і театрознавчих виданнях¹⁰, тим більше, що статті про нього з'явилися в енциклопедичних виданнях¹¹.

Однак цієї інформації не досить для того, щоб ім'я Прокопа Котлярова тривкіше вписати в історію української літератури і театру. Протягом десятиріч нависала конечна потреба з'ясувати правду і таким чином віддати належну шану ініціаторові відкриття авторства „Любки“ — академікові Михайлові Вознякові. Текст статті М. Возняка поданий тут за його автографом, без будь-яких редакційних змін, які зробив М. Матвійчук у машинописній копії, однак, довелося коментувати, подаючи, зокрема, цікаві характеристики особи Прокопа Котлярова і його оточення, що містяться у спогадах Олександра Котлярова. Бо хто і з якої нагоди це зробить? Поза сумнівом, п'єсою „Любка, або Сватання в селі Рихмах“, як і бурлескним віршем „Ікар України“, Прокіп Котляров має посісти тривкіше, ніж досі, місце в історії нашої літератури та й аматорського театру 30—40-х років XIX ст.

Ростислав ПИЛИПЧУК

¹⁰ Лобас П. Від „Наталки Полтавки“ до „Назара Стодолі“ // Вінок І. П. Котляревському (від Полтави і полтавців).— Харків, 1969.— С. 34—35; Хропко П. П. Українська драматургія першої половини XIX ст.: Навчальний посібник для студентів філологічних факультетів педагогічних інститутів.— К., 1972.— С. 42—46; Дігтяр С. І., Сидоренко Г. К., Скрипник І. П., Халимончук А. М. Історія української літератури (перша половина XIX ст.) / За ред. І. П. Скрипника. Підручник для студентів філологічних факультетів університетів.— К., 1980.— С. 149—150.

¹¹ Українська радянська енциклопедія. Вид. 2-ге.— К., 1980.— Т. 5.— С. 456 (автор — Р. Пилипчук); Українська літературна енциклопедія.— К., 1995.— Т. 3.— С. 28 (автор — В. Шубравський).

М. ВОЗНЯК

АВТОРСТВО ОПЕРЕТИ „ЛЮБКА“

В січневій книжці органу українських буржуазних лібералів „Киевская старина“¹ 1900 року й відбитком із неї надрукована „Любка или сватанье в с. Рихмах. Оперетта² в 4-х действиях“. Після тексту оперети в „Киевской старине“, а перед текстом у відбитку подані зауваження редакції до п'єси.

Редакції „Киевской старины“ доводилось кілька разів чути від старих людей, що в 30-тих і 40-вих роках ХІХ сторіччя однією з улюблених драматичних п'єс на домашніх спектаклях в Лівобічній Україні була якась оперета „Любка“, приписувана перу Івана Котляревського. Хоч як заходила редакція, але не могла знайти докладніших звісток про „Любку“ ні в пресі, ні в старих рукописних зшитках, ні в усних оповіданнях. Текст п'єси для видання доставив редакції М. К. Чалий³, що в 1837 році, як учень 5-го класу Новгородсіверської гімназії, став репетитором трьох синів лісничого Олексія Олексійовича Садовня і ввійшов таким чином у близькі зносини з його сім'єю⁴. „Наскільки пригадую собі,— писав М. К. Чалий,— перший раз „Любка“ появилася в сім'ї Садовня не пізніше 1839 року; скопіював її власноручно сам О. О. Садовень, не пам'ятаю, з якого оригіналу, тільки знаю напевно, що скопіював він не в Новгородсіверську, а в Сваром'ї. Уся сім'я лісничого, не виключаючи й челяді, знала напам'ять силу віршів із „Любки“; взагалі ж, як я пам'ятаю, вона не користувалась широкою популярністю, циркулюючи лише в невеличкому крузі знайомих лісничого, а саме між урядовцями фаянсової Межигірської фабрики“^{1, 5}. З копії Садовня переписав текст „Любки“ Чалий.

Рік перед отриманням тексту „Любки“ мала редакція „Киевской старины“ принагідну звістку про п'єсу від П. Я. Литвинової⁶. Отримавши текст п'єси, редакція звернулася до неї з проханням подати їй усе, що збереглося в її пам'яті про оперету, й одержала від неї оці спогади: „Мої відомості про п'єсу „Любка“ дуже обмежені, бо спогади про неї відносяться до часу моїх 10—12 літ, а саме до 1844—46 років. Ні в часі, ні в місці я не можу помилитись, тому що ці два роки були часом, коли мій батько вже не находився на службі, і ми всією сім'єю жили коло села Землянки, в 13 верстах від заштатного города Малого Воронежа (переіменованого потому в містечко), в своєму хуторі Теревені (Глухівського повіту, Чернігівської губернії)⁷. В старовину й небагаті дворяни мали звичку „гостювати“ один в одного по кілька днів, а що моя мати задля слабості не могла виїжджати протягом двох літ, то в нас часто для її розваги збирались гості й молоді улаждувала читання, зчитування і репетиції. Спектаклів у нас в господі не бувало, а читання бували дуже часто, а що мій батько, Яків Яковлевич Бартош⁸, був великий аматор літератури, поклонник Пушкіна, а разом з тим Квітки й Котляревського, то в нас складалося щось вроді літературних вечорів: батько читав напам'ять уривки з „Енеїди“ Котляревського, примушував читати мою 8-літню сестру оповідання Квітки-Основ'яненка, читали „Евгенія Онегина“ та „Пиковую даму“ Пушкіна та зчитувалися, тобто робили репетиції „Любки“. На таких самих вечорах мала я нагоду бувати в селі Чорторихах⁹ у Вербицьких.

¹ Киевская Старина.— 1900.— Т. 68.— С. 120—121.

Пам'ятаю, що в селі Некрасові¹⁰ в Лихошерстових відбувалися не тільки зчитування, але й спектаклі, в яких брала участь військова молодь, що там була. Що саме ставили на цих спектаклях, я не пам'ятаю, а зчитування „Любки“ добре пам'ятаю і в селі Некрасові, буваючи на них постійно; бачити ж самий спектакль поблизу мені не вдалося задля численності дорослої молоді. Копії „Любки“ були, крім моїх батьків, у Вербицьких, Максимовичів, Лихошерстових, Підгаєвських¹¹. В теперішньому часі, наскільки знаю, ні в кого з цих родин не збереглося копії „Любки“².

З самого тексту „Любки“ можна висновувати, що він повстав до 1836 року; в тексті згадується „роковщина“ для дяка, а з 1836 року давали дякам платню з державної скарбниці. Так само в тексті приходиться погрозити, що консисторське начальство може віддати дяка в солдати, а це було можливе перед 1836 роком¹².

Про авторство оперети „Любка“ досить пишуть, що її автор невідомий, хоч її автора виявила ще 1904 року видана в Києві книга Олександра Котлярова під заголовком „На пам'ять 50-летнего юбилея (1852—1902) Владимирского Киевского Кадетского корпуса“, звернення уваги на яку завдячую бібліографові нашої університетської бібліотеки тов. Ф. Ф. Максименкові¹³.

Автора „Любки“ виявили „Мои воспоминания“ Олександра Котлярова. Згадавши в них про надрукування „Любки“ в січневій книжці „Киевской старини“ за 1900 рік із зазначенням, що її автор невідомий, Олександр Котляров писав: „Адже „Любка“ — дитина мого батька. Я майже напам'ять знав її ще дитиною, а мого брата, Федора Прокоповича, вона коштувала багато сліз при переписуванні під диктування суворого автора. Брат, головню, й відтворив її, написавши з пам'яті, бо як оригінал, так і дитячу копію, писану братом, зачитали знайомі. Повторюю, ні в брата, ні в мене нічого не заховалося з рукописів батька, все розгубилося в наших блуканнях по білому світові в ранній нашій молодості, лише пам'ять заховала все те, що я буду писати. Усе, що зосталось від покійного батька, — це формуляр про його службу. Прочитавши „Любку“ в „Киевской старине“, я поїхав до редактора з заявою, що її автор — мій батько, і добродій Науменко прохав мене подати йому подробиці, які мені відомі, так само як і інші вірші батька, які я пам'ятаю, для надрукування в „Киевской старине“. Ця остання обставина дала мені й остаточний поштовх узятися за перо“³.

Свого батька Прокопа син охарактеризував словами: „Наш покійний батько був без усякої наукової освіти, вивчивши в школі в дяка тільки „граматку й псалтир“, але в нескінченних походах навчався багато, завдяки своїм чудовим здібностям, незвичайній пам'яті і спостережливості. Він знав усі слов'янські наріччя, говорив по-молдавському, по-турецькому, чудово знав коран і навіть єврейський талмуд. Історія і міфологія були його коником“⁴.

Як кругом сирота, „з обер-офіцерських дітей“, як стояло в формулярі Прокопа Котлярова, він вступив „товаришем“ 7 липня (25 червня) 1812 року у Волинський уланський полк. Мав тоді 15 років і жив у Воронежі, Чернігівської губернії, у дядька більш як безплатний робітник, ніж як

² Киевская Старина.— 1900.— Т. 68.— С. 120—121.

³ Александр Котляров. На память 50-летнего юбилея...— С. 106.

⁴ Там само.

небіж. Коли Прокіп Котляров висловив дядькові свій намір, він, не змігши відтягнути юнака від його наміру, прогнав його з двора. Щоб випросити шматок хліба на дорогу в перепічайок, пішов юнак у напрямку базару й зустрів свою тітку¹⁴, що поблагословила його й віддала йому все, що було в неї в кишені, 18 мідних п'ятаків. Та сама тітка єдина з рідні попрощала Котлярова, — він умер 2 січня 1857 (21 грудня 1856) року, — словами: „Прощай, Прокоша! Колись провозжала тебе на службу, не сподівалась, що буду провозжать і в домовину“.

Про службу Прокопа Котлярова читаємо в його формулярі (дати, очевидно, писані за старим календарем). „В часі служби в походах і справах проти неприятеля находився: 1812 року в Молдавії, Бесарабії і Волощині¹⁵, а після укладення миру з Отоманською портою — назад у російські межі; того ж року 12 листопада в часі переслідування неприятельських французьких військ від ріки Березини до Німана, 14 й 16 в лісі в часі переправи французької великої армії; з грудня занедужав у Варшавському князівстві, а відти — в російські межі; 1814 року 20 січня в Пруссії, Саксонії і Вестфалії до ріки Рейну, а відти — назад у російські межі; 1815 року з 13 квітня в Галичину, Шлеськ, Моравію, Чехи, Баварію, Баденське володіння і в Францію, а відти назад у російські межі“⁵.

Унтер-офіцером став 13 (1) червня 1817, вахмістером 29 (17) лютого 1818 року, а звільнений зі служби з полку 12 червня (31 травня) 1818 року. На прохання призначили його на службу в Мітавський драгунський полк 22 (10) січня 1819 року. 4 травня (22 квітня) 1827 року за вислугу літ став прапорщиком і був переведений в 16 Єгерський полк, 25 (13) лютого 1833 року став підпоручником, 15 (3) грудня 1834 року — поручником, а 19 (7) квітня 1835 року, з уваги на рани, звільнили його у відставку з мундиром і пенсією повної платні. Отримав дві нагороди: 1828 „за хоробрість“ у битві з турками орден св. Анни 4 ступеня і срібну медаль за турецьку війну 1828—1829 років. 26 (14) серпня 1828 року попав у турецький полон, в часі якого навчивсь турецької мови. Укладення миру з Туреччиною 4 жовтня (22 вересня) 1829 року дозволило йому вернутися до свого полку¹⁶), що стояв тоді в фортеці Сілістрії⁶.

Літературні спроби Прокопа Котлярова припадають на роки 1835—1838, коли він після повороту до Воронежа був нежонатим. А що „Любка“ була готова перед 1836 роком, то й виходить, що вона й написана після квітня 1835 року¹⁷. Жив у дружбі з Паньком Кулішем, але сварка, що виникла з приводу поеми Куліша під заголовком „Ткач Бурдог“, довела до повного розриву між ними⁷. Живучи в Петербурзі, брат Олександра Котлярова двічі пробував бути в Куліша, щоб порадитися про видання „Любки“, але не застав його¹⁸. Згадавши про це, писав Олександр Котляров у своїх спогадах: „Але батько оповідав, що його намовив видати „Любку“ якийсь Китченко або Кащенко, що їхав із Воронежа до Петербургу (прізвища точно не пам'ятаю) і брався подати її в цензурний комітет. Та ні Китченка, або Кащенка, ні своєї „Любки“ батько не бачив більше¹⁹. Таким чином оригінал пропав ще до появи мене на світ. Після першої невдачі батько відмовився назавжди від дальших спроб видати,

⁵ Александр Котляров. На память 50-летнего юбилея...— С. 109.

⁶ Там само.— С. 109—110.

⁷ Там само.— С. 125—126.

тим більше, що видання вимагало затрат і подорожі в Петербург, а при його мізерних засобах це було неможливе⁸. У Воронежі жив Прокіп Котляров недовго. За віно своєї дружини він купив невеличкий маєток у селі Грузькій, Кролевецького повіту, де жив до смерті²⁰.

„Любка“ Прокопа Котлярова належить до драматичних творів, написаних під впливом „Наталки Полтавки“ Івана Котляревського. Як сильно підпав Котляров під вплив творчості Котляревського, маємо доказ в його вірші „Ікар України“, в якому автор пропонував себе своєму повдовілому тестеві, висушеному генералові Олександрові Борисовичу Подобідову на старосту. Цей вірш наведений в тексті спогадів Олександра Котлярова (С. 158—161), і я подаю його, щоб усунути всякий сумнів, чи Прокіп Котляров міг написати й написав оперету „Любка“:

Ікар України

*Чи вдасться гарно, чи не гарно,
А вже тобі не спати, Ганно,
Коли взялася мішок шить.*

*Так і мені тепер прийшлося,
Бо таке діло завелося,
Що й сон моїх очей біжить.*

*Бач, затіваю те зробити,
Щоб всіх на диво удивити,
Начудить Пітер і Москву*

*І всю німоту, що літає
Да із гасів шари пускає,
Посадить, яко на леду.*

*Задумав я по сій дорозі
Постановити ніч на возі,
А волам крила підв'язать.*

*Воли будуть з ніччю летіти,
А люди бігтимуть глядіти,
А я — цобе да цоб казать.*

*А жінка буде ніч топити,
Готовить, стряпать і варити,
Щоб голоду не пострічать.*

*Бо край у Вас, кажуть, прохладний,
А москалі до грошей жадні,
Хохлів готові обдирать.*

*Дак цоб не тратить дармо гроші,
Запас узявши, ми, хороший,
Нагрянемо просто до Вас.*

*Сам, паривши у просі спину,
І просто вікон, коло тину
Спину волів своїх якраз.*

*Та й буду з печі визирати,
Як нас Ви будете стрічати
І на мою дивитись ніч.*

⁸ Александр Котляров. На память 50-летнего юбилея...— С. 127.

Затим, кожух підперезавши,
 Пучки до козиря прижавши,
 Скажу привітливу Вам річ:
 Могай-Біг, здрастуйте, панове,
 Почетні, дорогі святове,
 Чи раді, чи не раді нам?

Я не приїхав їсти, пити,
 А з тим, щоб діло говорити
 І радість повістити Вам.

Як депутат із України,
 Вам розкажу про ті новини,
 Що тамо діється у нас.

Крутня, возня да крик усюду,
 І на юліці стільки лоду,
 Трохи не більше, як у Вас.

Коли ж не можете вгадати,
 То звольте мене запитати,
 З чого настав веселий час?

Це, бач, Пилипівка минула,
 Лягла, упала і заснула,
 І світ очей її погас.

Спить, не дригає ногою,
 А м'ясоїд із ковбасою
 На дзиглику її сидить.

Замість води, смальцём умився,
 В такий наряд принарядився,
 Нема якого і в панів.

Із хляк в кирею одягнувся,
 Печеним салом застебнувся,
 Набакир шапка із драгліа.

Сей властелин, нехай здоровий,
 Дав свій указ, закони нові,
 Да всіх звелів публікувать:

Дівкам звелів колядувати,
 А хлопцям віри злебезувати
 І, діло кинувши, гулять.

Вода ж як, каже, освятиться,
 То всі хапайтеся жениться,
 Закони, бач, мої строги.

Котори ж тільки опізниться,
 То масниця, моя сестриця,
 Колоду вчепить до ноги.

Хто сміл, хто дуж, жениться хоче,
 І хто об дівчині хлопоче?

Мене поклич у старости!

Ми облетим всю Україну,
 Таку нагледимо дівчину,
 Якої у Вас і не найти.

Буде гарна і здорова,
 Кругленька, повна, чорноброва,
 І буде скринька грошотви.

*Хто сміл, хто дуж, сідай зо мною,
Харчей не бравши із собою,
В печі моїй усе стоїть.*

*Тут борці да штундрів з буряками,
У юшці потрух з галушками,
Да шкварок з кашою горцюк.*

*Печуться в ній і паляниці,
З підливою в мисці кислиці
І може з сотню пампушбк.*

*На припічку ж, в легкому дусі,
Солодкі груші в варенусі
Із медом у глеку киплять.*

*Та й піч моя дуже простірна
Тепла, гладісінька і рівна,
Можна лежати, пить і спать.*

Хоч „Любка“ Котлярова написана під впливом „Наталки Полтавки“ Котляревського, але вона далеко не дорівнює своєму вічно живому зразкові.

ПРИМІТКИ

1. Визначення журналу „Киевская Старина“ як органу українських буржуазних лібералів — це був невідмінний за радянських часів ідеологічний „ярлик“ для дотримання принципу т. зв. класового підходу до суспільних і мистецьких явищ. М. Возняк віддав данину тодішньому тоталітарному режимові, за якого довелося жити й працювати.

2. Визначення жанру „Любки“ як оперети належить, очевидно, переписувачеві її тексту М. Чалому або О. Садовневі, який переписував теж, можливо, не з оригіналу. П. Котляров не міг у 30-х роках ужити термін „оперета“, бо у той час цей термін уживався в розумінні давньої французької оперети XVII ст., яка була невелика за обсягом і використовувалась як пролог до святкових вистав, а у XVIII ст. там же, у Франції, створювались просто опери малого обсягу, що наближувалися до німецького зінгшпілю, який складався з пісень та арій, чергуючись з діалогами. У Росії кінця XVIII — початку XIX ст. розвивались комічна опера французького зразка і водевілі як форми музично-драматичного театру (Янковський М. Оперетта: Возникновение и развитие жанра на Западе и в СССР. — Ленинград; Москва, 1937; Брянцева В. Н. Французская комическая опера XVIII века: Пути становления и развития жанра. — Москва, 1985). В Україні, починаючи з І. Котляревського, упродовж 10—40-х років XIX ст. застосовувався термін „малоросійська опера“ для позначення драматургії зі специфічними українськими прикметами. До цього ряду належить „Любка“ П. Котлярова, який наслідував, як стверджують дослідники, І. Котляревського, а також, додамо ми, Г. Квітку-Оснот'яненка, „Сватаньє“ якого написане 1835 р. і опубліковане 1836 р., тобто саме тоді, як написав свою „Любку“ П. Котляров. Можливо, для розрізнення цих творів Оснот'яненкова „малоросійська опера „Сватаньє“ на сцені здобула доповнення „на Гончаровке“, а „Любка“ дістала другу частину назви „Сватаньє в селі Рихмах“. До речі, села з такою назвою в Україні немає тепер і не було колись. Натомість у Чернігівській області у XIX ст. було село Рихли (тепер — у Коропському районі Чернігівської області).

3. Чалий Михайло Корнійович (1816—1907) — український педагог, культурно-освітній діяч, літературознавець, один з перших біографів Т. Шевченка.

4. М. Возняк далі опускає свідчення М. Чалого про те, що його репетиторство закінчилося з переміщенням лісничого О. Садовня з Новгород-Сіверська (так називалося тоді це повітове місто Чернігівської губернії; тепер — районний центр Новгород-Сіверський Чернігівської області) в Остерський повіт (тієї ж Чернігівської губернії, тепер місто Остер у Козелецькому районі Чернігівської області), але після вступу М. Чалого до Університету св. Володимира в Києві у 1839 р. його близькі взаємини з сім'єю О. Садовня відновилися, і М. Чалий, як студент, „доволі часто відвідував його резиденцію Сваром'є, дуже мальовничі

село на високому березі Дніпра, оточене лісом“ (це село ще з радянських часів не фігурує в адміністративно-територіальному поділі України).

5. Межигірська фаянсова фабрика була заснована 1798 р. поблизу Києва на території Межигірського монастиря. З 1822 р. перебувала у віданні імператорського кабінету. Фабрика виготовляла чайний і столовий посуд, вази, декоративні писанки і тарілки, скульптурні вироби тощо. Значне місце в продукції фабрики посідає посуд з рельєфною українською орнаментикою у вигляді виноградної лози та повитиці, укритий жовтою, зеленою, бузково-блакитною або білою поливами. Починаючи з 40-х років XIX ст., на фабриці виготовляли тарілки з сюжетними розписами та рельєфними зображеннями (портретами Т. Шевченка, М. Куліша і М. Костомарова, з малюнками українських побутових сцен, краєвидів, старовинних будов тощо). Межигірська мануфактура виконувала замовлення для петербурзьких та інших царських палаців, музею Севрського фарфорового заводу (Франція) та ін. У 1826 р. при фабриці відкрилася мистецька школа. З 50-х років XIX ст. фабрика почала підупадати, не витримуючи конкуренції з іншими підприємствами, і в 1874 р. припинила свою діяльність.

6. Литвинова (дівоче прізвище — Бартош) Пелагея Яківна (1833—1904) — український етнограф. Постійно жила у Глухівському повіті тодішньої Чернігівської губернії (тепер — Сумської області).

7. Село Землянка, містечко Вороніж, хутір Терeben були у Глухівському повіті Чернігівської губернії. Тепер — село Землянка у Глухівському районі Сумської області, містечко Малий Вороніж — тепер містечко Вороніж у Шосткинському районі Сумської області, а хутір Терeben за радянської влади, очевидно, заселений.

8. Бартош Яків Якович (?—1848) — відставний військовий офіцер, з 1825 р. — управитель різних панських маєтків на Чернігівщині.

9. Село Чорторіч — інша назва Чорториги Глухівського повіту Чернігівської губернії, тепер — село Шевченкове Глухівського району Сумської області.

10. Село Некрасів Глухівського повіту Чернігівської губернії (тепер у Глухівському районі Сумської області).

11. Вербицькі, Максимовичі, Лихошерстови, Підгасєвські — поміщицькі родини у Глухівському повіті на Чернігівщині.

12. Перед цими міркуваннями М. Возняк пропускає важливе міркування автора супровідної замітки до першодруку в „Киевской Старине“, в якій говориться: „Вот все те сведения, которые имеются пока у нас о пьесе „Любка“ от лиц, бывших современниками ее живой роли, как литературного произведения, циркулировавшего в рукописях более полувека назад в нашей Украине. Что эта пьеса составлена не позже 30-х годов, доказываются не только вышеприведенными справками М. К. Чалого и П. Я. Литвиновой, но и некоторыми местами в ней самой. Так, например: начальство в уезде (повіте) — комиссар (тут і далі курсив у першодруці.— Р. П.), а в волости — голова, т. е. точно так, как и в повести Гоголя „Майская ночь“; а должность комиссаров существовала до 1838 г., до учреждения Министерства Государств[енных] Имуществ, в ведение которого отошли казенные поселяне, после чего комиссаров заменили окружные, а голов — старшины. Кроме того, сельский дяк, как видно из пьесы, живет в даровом помещении и получает „от мира роковщину“; о казенном жаловании не упоминается, а его сельские причты стали получать с 1836-го года. Равным образом этого дяка консистерское начальство может сдать в солдаты, а это было возможно лишь до введения штатов для духовенства, т. е. до того же 1836 г., когда причетники служили по найму от прихожан и часто попадали в набор. Есть и еще одна черта, указывающая на приблизительное время написания „Любки“. Одно из действующих лиц Крутий, как и Возный в „Наташке Полтавке“ Котляревского, ссылаются на „Статут“, действие которого отменено в Малороссии в 1842 году. Что касается места написания пьесы, то, конечно, оно — левобережная Украина, так как есть упоминание о бунчуковъях, вельможных, о Шведчине“ (Киевская Старина.— 1900.— Ч. 68.— С. 122—123). М. Возняк із цих аргументів узяв тільки ті, які стосуються 1836 р., як крайньої дати в існуванні конкретних життєвих реалій, що були саме цього року реформовані під іншими назвами, щоб зробити слухний висновок про написання п'єси до 1836 р., і цим М. Возняк уточнює абстрактний висновок редакції „Киевской Старини“, що п'єса написана „не позже 30-х годов“.

13. Йдеться про Федора Пилиповича Максименка (1887—1983) — видатного українського бібліографа і книгознавця, працівника Наукової бібліотеки Львівського державного університету імені І. Франка у 1946—1983 рр.

14. Йдеться не про дружину дядька, який вигнав П. Котлярова з дому, а про „дядину“ Гладку — дружину другого дядька (Котляров А. Мои воспоминания.— С. 107).

15. В оригіналі написано: „1812 г. в Молдавии, Бесарабии и Валахии“ (Котляров А. Мои воспоминания.— С. 109). М. Возняк помилився, переклавши слово „Валахии“ як „Волощині“. На Україні в давнину Волощиною називали саме Молдову (звідси — волох, волошин в українській мові), а Валахія — це колишнє окреме князівство, яке лягло в основу майбутньої держави Румунії. Турки називали валахами усіх мешканців нижніх Молдови і Румунії; очевидно, сюди потрапляли українці, які проживали на території, що була під протекторатом Туреччини до кінця XVIII ст.

16. М. Возняк опустив ряд фактів, наведених у службовому формулярі П. Котлярова, як-от: 31 травня 1828 р. брав участь у переправі через Дунай у Болгарію, 6 червня — у переслідуванні ворога під Янибазаром, 8 червня — у бою при зайнятті висот під фортецею Шумлою, 16 червня — у бою з численною турецькою кавалерією під фортецею Шумлою і у здобутті висот, які ця кавалерія займала на лівому фланзі супротивника, 17 червня — у побудові на здобутих висотах редутів під сильним гарматним вогнем, який тривав від шостої години ранку до четвертої години пополудні. 14 серпня 1828 р. під час раптового нападу численної ворожої кавалерії і піхоти на редут № 5 брав участь у бою під сильним гарматним вогнем і саме того дня був поранений двічі в груди багнетами і в праву ногу біля великого пальця рушничною кулею й тоді ж був захоплений турками у полон, у якому перебував з 14 серпня 1828 р., а після укладення миру повернувся 22 вересня 1829 р. до свого полку, який дислокувався у фортеці Сілістрія. Крім тих нагород, які зазначив М. Возняк, П. Котляров був удостоєний „Высочайшего благоволения“, тобто царської прихильності, 20 травня 1828 р. за цілковиту справність Третього піхотного полку при огляді царем у таборі під Белградом, 18 червня 1828 р.— за участь у маневрі в присутності царя поблизу озера Карасу, 25 червня 1828 р.— за особливий порядок під час походу восьмої піхотної дивізії до селища Шусобей і 8 липня того самого 1828 р.— за відзнаку в бою при зайнятті висот під фортецею Шумла.

Становлять інтерес і такі повідомлення Олександра Котлярова про військові пригоди його батька:

„Как видно из этого перечня походов, суровая лямка досталась отцу, но особенно тяжел для него был плен в Турции. Кроме ран, поименованных в формуляре, он был жестоко избит прикладами в голову при взятии в плен, о чем говорится в медицинских свидетельствах. Затем, по его словам, один турок, схватя за волосы, нагнул его голову, а другой готовился отрубить ее саблей. Предвидя свой конец, отец перекрестился; но в это время какой-то начальник закричал на турок, и те остановили свою казнь.

Сначала в окопах, а затем для безопасности от побега, бедный мой отец заброшен был на какой-то островок Мраморного моря, где вместе с другим офицером, товарищем по плечу, перенес слишком много лишений, горя и уж никак не чаял остаться в живых. Бедствовали они ужасно, не говоря о ненависти магометан, при встречах с которыми их плевки с возгласом „неверный“ они привыкли принимать как приветствие; имели какое-то лохмотье вместо одеяла, ложились спать всегда вместе, согреваясь более друг другом, чем тем одеялом, а к довершению всех бед товарищ заболел чумой.

Видя свое отчаянное положение и сознавая опасность заразы, больной сказал: „Что же, Котляров, ты спать теперь со мной не будешь, ведь я чумной?!“ Отец ответил, что, напротив, ляжет вместе, и действительно лег и заснул крепко, уповаю на Бога. Проснувшись, к ужасу своему, увидел товарища уже мертвым, а у себя под мышкой чумной нарыв...

Но, никто, как Бог, говорит русская пословица — выздоровел! Не знаю когда, вероятнее всего, после чумы, отец был так слаб и беспомощен, что у него вся спина была изъедена червями, представляясь какбы мраморною от сплошных рубцов и шрамов, что он нам с братом и показывал, как бы в назидание потомству.

Благодаря продолжительному плену, отец отлично знал турецкий язык, в чем я лично убедился, когда к нам в Крелевец пригнали партию пленных турок во время Крымской войны. На этот случай и мы с отцом были в городе. Как вдруг шум около острога, помещавшегося в то время в частном доме на базарной площади, привлек наше внимание. Увидя фески, отец со словами: „да, это турки“, обрадовался точно братьям, и мы сейчас же подъехали к толпе. Громкое приветствие, произнесенное отцом по-турецки, обрадовало чуткие уши мусульман к родному звуку; прорвав толпу, их окружавшую, они бросились к нему. Как сейчас, вижу их смутные оживленные лица и слышу беглую речь отца по-турецки. Замечательная при этом выказалась память отца. После 25-летней паузы, в течение которой он не произносил ни одного турецкого слова, и вдруг такая беглая речь! Беседа длилась, казалась мне, без конца.

Пленных было около ста человек.

Любопытных была огромная толпа: „Що воно таке, що так говорить по-турецькому?“ — отвечал: „Видишь ли, он был сначала из ваших, потом принял турецкую веру и поступил на турецкую службу, затем перешел на службу к нам и принял нашу веру, заслужил чины, награды и пенсию“. Жидок, выслушав повествование, глубокомысленно решил: „Слушайте, хоч він і заслужений чоловік, але він... вибачайте... гірш собаки! Бо собака зати́м собака, що собакою родилась. А як він спершу був із наших, а потім із турецьких, а потім із ваших... то він, тьфу, гірш собаки!“ — сплюнул с отвращением еврей. Помню, что это решение очень понравилось отцу, и приговор этот отец находил совершенно правильным.

После всех бед, выйдя в отставку в 1835 году, отец вернулся на родину, в м. Воронеж, гордый сознанием своих заслуг, и не пешком уже, как когда-то ушел оттуда, а на лихой почтовой тройке [...] Взмыленная тройка, бешено пронесясь по тихим улицам богоспасаемого Воронежа, наделала шуму на все местечко.

Это вернулся на родину, после бесконечных походов, сражений, тяжкого плена и чумы, чуть не с того света, когда-то выброшенный на улицу, несчастный сирота, буквально нищий, Прокоша Котляров. Теперь поручик, кавалер и пенсионер Прокофий Степанович Котляров, много видевший и испытанный, многому научившийся, остроумный, занимательный и неистощимый рассказчик, наконец, поэт. Так о нем передавал мне очень недавно покойный ген[ерал]-лейт[енант] Виктор Алексеевич Иващенко, проезжавший в те времена из образцовой батареи на родину, в м. Воронеж. Будучи родней моей матери, он познакомился с отцом моим и говорил, что „никак не ожидал встретить в нашем захолустье такого энциклопедиста, каким был ваш отец“.

В м. Воронеж отставной поручик зажил почти припеваючи, имея, однако, всего только „шестьсот рублей ассигнациями пенсии в год“. Но при тогдашней дешевизне и принимая во внимание более чем скромные привычки суровой жизни солдата, этой суммы было для него вполне достаточно [...]

Устроившись в м. Воронеже на квартире, по-своему комфортабельно, отец зажил холостяком, посвящая весь свой огромный досуг то любимой охоте с гончими в окружающих воронежских лесах, то ловле соловьев, которых он очень любил, как и других певчих птиц. В карты не играл и не танцевал [...] К развлечениям отца принадлежала, как уже сказано, охота с гончими и певчие птицы, главным образом соловьи, которых он очень любил и мастерски ловил под сетку на черных тараканов — лакомство соловья.

У меня в памяти сохранились два рассказа о чижке и соловье.

Был у него в Воронеже еще до женитьбы ручной чижик, летавший на воле в комнате. В ночь под св. Христова Воскресенье, когда уже был убран стол с куличами, неизбежным поросячком и прочей снедью, отец прилег на диван и задремал. Дверь в комнату не была плотно пригворена, вошла собака и прямо к столу. Чиж бросился с криком на голову отца и начал клевать спящего. Отец проснулся, выгнал собаку и страстно привязался к чижу за необыкновенную сметливость птички, но любимца вскоре задавила кошка. Отец сделался таким врагом кошек, что у нас не только в доме, но даже во дворе никогда не появлялась кошка, гончие были всегда настороже, и как только появлялась откуда-нибудь кошка, происходила целая облава на нее, и злосчастной не было спасения.

С соловьем было еще интереснее. Отец уже был женат. Вскоре после рождения первенца — моего брата (Федора, який народився у м. Воронежі 16 лютого 1840 р.— Р. П.), выслушав великолепного певца, отец поставил сетку с обыкновенной приманкой — черным тараканом и подстерегал не долго, соловей попался в ловушку. Вынув и посадив соловья в банку, он всегда таким образом носил пленника, счастливый охотник возвращался домой, что называется, земли не слыша под собой.

И вдруг ему блеснула оригинальная мысль: если мой сын будет генералом, соловей запоет в банке. Не успел подумать, как соловей „защелкал-засвистал“... Дух замер у охотника! Чуть не бегом, чувствуя себя на вершине блаженства, отец вернулся домой и рассказал все случившееся матери. Между тем соловей, посаженный в клетку, снова запел. Восторгам не было конца. По всей вероятности, соловей был из ручных и, случайно попав на волю, так же случайно достался счастливому обладателю. Далее при перемене корма и чистке клетки нисколько не дичился и, наконец, был на полной свободе, бегая по комнате, постоянно просил своего лакомства — черного таракана; но такового вообще давать не полагается более одного-двух в день, потому что от черных тараканов соловьи скоро жиреют, а главное — теряют голос. Однажды соловей бегал за матерью по комнате в надежде получить таракана. Отец предупредил ее словами: „Не задави соловья, он сзади тебя“. Не успела мать повернуться, как прямо наступила на несчастную птичку!

Трудно вообразить горе обоим!" (Котляров А. Мои воспоминания.— С. 110—115, 128—130).

„Однако полагать надо, что пернатые друзья и охота не могли наполнить одиночество и, несмотря на не очень лестное мнение поэта о прекрасной половине нашего рода, выраженное в следующих двух баснях, он начал искать себе невесту..." (Котляров А. Мои воспоминания.— С. 115).

Олександр Котляров наводить з пам'яті дві обіцяні російськомовні байки Прокопа Котлярова — „Кот и Сороки" та „Козы" і вважає доречним додати ще три байки на інші теми: „Лисица и Волк", „Блоха", „Старуха Пахомовна" (Котляров А. Мои воспоминания.— С. 115—125).

17. Олександр Котляров засвідчив таке:

„Литературные упражнения отца моего надо отнести, главным образом, ко времени его холостого досуга 1835—1838 г. Несомненно, что во время службы в непрерывных походах для этого ему не было времени, а в 1838 г. 18 апреля он женился, как значится в его формуляре: „Отставной поручик и кавалер Прокофий Степанов сын Котляров вступил в супружество с дочерью умершего коллежского ассесора Бориса Подобедова, девичью Александрю Борисовою дочерью Подобедовою и обвенчан в Середино-Будянской (тепер у Шосткинському районі Сумської області.— Р. П.) Свято-Николаевской церкви". Таким образом мой отец обзавелся семьей, продолжая жить в том же м[естечке] Воронеже. Там же родился мой старший брат 1840 г., 16 февраля, накануне св. Феодора Тирона, неживым. Большая мать, сокрушалась о своем первенце, призывала в мыслях св. Феодора Тирона и в честь его нарекла сына Федором; повитуха же (тогда акушерок не было) в это время гукала, т. е. кричала младенцу в уши: „Хведя, гу!"— и ребенок закричал" (Котляров А. Мои воспоминания.— С. 125).

18. З цього приводу Олександр Котляров занотував таке:

„К этому же времени жизни в Воронеже (тобто від квітня 1835 р. до 1841 р.— Р. П.) относится и дружба отца, а затем полный разрыв с известным П. А. Кулишом, с которым отец состоял даже в каком-то родстве. Ссора началась по поводу какой-то поэмы Кулиша под названием „Ткач Бурдюг".

В этой поэме говорится, что Ткач Бурдюг вместе с своей женой якшається с чертами и у себя на пасеке, как с близкими друзьями, в приятельской беседе, пьют с ними варенуку. Кулиш поднес поэму эту своему отцу как посвящение. Старик носился с книжкой, как кот с салом, хвастая: „Оце мій син написав!". Но мой отец увидел в поэме злую насмешку сына над своими родителями. Возмущенный за них, при строгих взглядах того времени на семейное начало, он написал ответ от имени ткача Бурдюга, где Бурдюг укоряет автора за непочтение к родителям, ибо осмеян в поэме не он, Бурдюг, а „батько і мати того панича", на что указывает вся обстановка в поэме, что у него, Бурдюга, даже и пасеки никогда не было. К сожалению, ни поэмы той, ни ответа Бурдюга я не помню. Слышал только разговоры отца со знакомым, что это обстоятельство было началом ссоры с Кулишом, и два стиха, приводимых из ответа Бурдюга:

*Да їв, як кажуть, борц з грибами,
А язык довгий за зубами,
Хоть, прикусивши, задержав.*

И далее:

*А на мій лад такого сина,
Коли не зможе своя сила,
То хоть у стані отпороть.*

Когда последовал окончательный разрыв, отец мой сказал Кулишу: „Прощай, прощай и прощай!"

На вопрос, что это значит, отец ответил:

*Прощался я с тобой сейчас,
Прощаюсь в смертный час,
За сына я прощался,
Чтоб век с тобою не встречался!*

Меня в то время еще не было на свете. Очевидно, их взгляды расходились настолько, что отец наш боялся даже его влияния на свое поколение. Так или иначе, но нам не пришлось в жизни встретиться с Кулишом: ни мне, ни брату, несмотря на то, что брат, живя в Петербурге, пытался два раза быть у Кулиша с целью посоветоваться об издании „Любки". В первый раз не застал его дома. Во второй раз сказали, что Кулиш уехал из Петербурга,

и неизвестно, когда вернется. Брат подумал: видно, не судьба, поддался воспоминанию ссоры отца с Кулишом и бросил „мысль об издании и свидании с Кулишом“ (Котляров А. Мои воспоминания.— С. 127).

Йдеться про один з найраніших творів П. Куліша, написаний, можливо, в період його навчання у Новгородсіверській гімназії (1831—1836) чи в Університеті св. Володимира в Києві (1839—1841). Оскільки П. Куліш, як і П. Котляров, був родом з містечка Воронеж, то молодий адент мистецької літератури П. Куліш або ж його батько Олександр Куліш міг ознайомити П. Котлярова з цим твором, який, проте, міг не бути опублікованим, бо в бібліографії творів П. Куліша твір під назвою „Ткач Бурдюг“ не зафіксовано.

19. Йдеться про Федора Андрійовича Китченка (1811—1899), який у 1835—1843 рр. працював викладачем логіки і російської словесности в Новгородсіверській гімназії, виступав як літературний критик, зокрема написав рецензію (1843) на видання поеми Т. Шевченка „Гайдамаки“. Якщо Ф. Китченко справді подав до цензури п'єсу П. Котлярова „Любка, или Сваташе в селе Рихмах“, то цензурну історію цього твору слід шукати в справах „Цензурной экспедиції Третього відділення власної Його Імператорської Величності канцелярії“, що зберігаються в Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі. Що ж до твердження Олександра Котлярова про те, що його батько Прокіп Котляров ніколи більше не зустрічався з Ф. Китченком, то це цілком можливо, бо 1843 р. Ф. Китченко виїхав з Новгородсіверська до Чернігова, а ще згодом — до Житомира.

20. Про переїзд Котлярових на нове місце проживання Олександр Котляров залишив таке свідчення:

„В м. Воронеж жили недолго. На приданое матери*, кажется, пять тысяч руб[лей] ассигнациями, было куплено маленькое имение в с. Грузкой Кролевецкого уезда (тепер — село Грузьке Кролевецького району Сумської області.— Р. П.). Там в 1842 г. 27 августа родился я и назван Александром в честь дяди, брата матери Александра Борисовича Подобедова, который, получив образование в Дворянском полку в Петербурге, командовал там же образцовой батареей и был примерно добрым и любящим братом для нашей матери. Он настаивал, чтобы нас обоих отец отдал ему на попечение, расчитывая обоих определить в кадетский корпус, что ему легко было устроить, живя в Петербурге, на что отец наш даже имел право, состоя под особым покровительством комитета о раненых. Но опыты собственного детства заставляли отца слишком мрачно смотреть на родственное участие, и он, говоря, что на себе испытал „ласковый хлеб“, пока жив, будет сам заботиться о своих детях. Однако брат дальше уездного училища не пошел, а я попал в Киевский кадетский корпус уже после смерти отца. Говорю это, отнюдь не желая ставить упрек доброй памяти моего родителя, а просто к слову пришлось.

С тех пор, как я начал помнить себя и окружающее, прошло более пятидесяти лет, но у меня живо сохранились в памяти стихотворения отца, которые отец, от нечего делать, в деревенской глуши мне, еще неграмотному ребенку, декламировал; повторяя за ним, я живо запоминал их, причем даже старался уловить все оттенки декламации. Отца это очень забавляло, а моя память укреплялась настолько, что я схватывал, как говорится, на лету.

Шли годы. Мы подрастали. Когда у брата оказался красивый почерк, тут-то и настали его муки при переписке „Любки“ и других стихотворений отца под его диктовку. Отец был горяч, нетерпелив и даже жесток. Мы его ужасно боялись. Малейшая шалость, даже совсем детская, сейчас раздавалось: „Иван, розог!“ И брату, как более резвому, несравненно больше доставалось, чем мне, более кроткому и тихому от природы. Особенно отец преследовал ложь. Но как быть? Покаялся чистосердечно — розги! Соврал, начал выпутываться, очевидность лжи всплывает наружу сама собой — розги! Словом, „перевернешься — бьют! недовернешься — бьют!“

Пройдя суровую школу дисциплины, отец и в домашнем быту вводил ее неукоснительно. Повторять приказаний не любил. Помню, раз отец собирался куда-то ехать, и мне, шестилетнему мальчику, хотелось ему сопутствовать. На просьбу взять меня с собою, он, садясь в бричку, сказал — „нельзя“ и выехал со двора. Вслед за ним с криком: „И меня, и меня“

* Мать наша, уроженка тех же мест, несомненно имела совместное владение с братом и сестрой Надеждой, на что указывает сохранившаяся в Ставнянском архиве (имение, бывшее Четвериковых, ныне Преснухиных) доверенность, выданная в 1817 году Александром Борисовичем Подобедовым сестре Надежде Борисовне на управление имением „Малороссийской Черниговской губернии, Глуховского повета, в с. Сопиче (тепер Глухівського району Сумської області.— Р. П.), оставшееся после смерти отца, коллежского ассесора Бориса Козьмича сына Подобедова и матери Ульяны Александровны дочери, урожденной Карпекиной“.

я бежал по улице. Вижу, бричка останавливается, отец сходит с нее. Радуюсь в предположении, что просьба моя уважена, прибавляю ходу: но не заметил, на свою беду, что у отца в руке кнут, начавший хлестать меня безжалостно вместо родительских объятий. Не ожидая объяснения причин такого красноречивого внушения, я с большей энергией повернул обратно; но с тех пор был образцом исполнительности отцовского приказа. Впоследствии же, часто слыша слова похвалы со стороны знакомых за примерное благонаравие, думал: попробовал бы ты папенькиного кнута. Пожалуй, тоже стал бы сразу „шелковым“! [...]

Покойный мой отец дожил до шестидесяти четырех лет с хорошо сохранившимися курчавыми волосами, с чуть заметной сединой. Прекрасно помню его большой открытый лоб и бодрый николаевский взгляд, молодивший его. Росту среднего, он был не здоровяком, но и не хилым человеком. Вся его пагуба заключалась в частом кровопускании. То и дело, бывало, что пьявки, банки и даже жильную чуть не каждый месяц пускают кровь. Страдая приливами к голове, он считал большим для себя облегчением — кровопускание, и в те времена действительно, кровь нисколько не жалела, выливали, как помои. Таково было заблуждение наших отцов [...]

В дни нездоровья помню отца с укусной повязкой на голове или с мушкой на затылке, играющего молчаливо в шапки с матерью. Когда же он чувствовал себя лучше, был весел, шутил над кацапами в лице матери; а та отшучивалась, прохаживаясь насчет хохлов; писал стихи в таких торжественных случаях, например, как на смерть убитого волка или заколотого, кормленного кабана, а чаще всего развлекался охотой. В домашнем быту все-таки был, что называется, крутым человеком. Оригинально, что в пылу гнева он всегда выпивал, смотря по степени вспышки, рюмку, а то и другую водки, хотя обыкновенно ее не пил, и быстро ходил по комнате. Затем успокаивался и смягчался до того, что шел к матери просить прощения за свою горячность. Крестьян нередко поколачивал за пьянство и нерадивость, но к их нуждам был внимателен и всегда заботился о их собственном хозяйстве. Подданных у него было всего душ пятнадцать обоего пола, но домохозяев собственно три двора. Помню, в неурожайный год такую картину: пришли эти домохозяева с поклоном. Здраваясь, отец спрашивает: „Что, братцы, скажете?“ — „Усе добре, барин; що прикажете робить, як хліба нема?“ — „Иван!“ — раздается голос отца. Является Иван, идет подсчет, сколько кому надо хлеба до нового урожая, и Иван отпускает нужное количество из амбара под личным наблюдением владельца“ (Котляров А. Мои воспоминания.— С. 127—128, 134, 137—138).

У розділі „Рассказ об Иване и Кролевецкая ярмарка“ О. Котляров подав цікаву інформацію для характеристики соціального стану Прокопа Котлярова у селі Грузькій: „Именище наше было маленькое, однако был и лес, строевой и дровяной, и сенокосы и пахотные поля, хотя все в разных местах и клочках; была прекрасная пасека, на которой отец собственноручно работал с неизменным своим помощником и любимцем Иваном. Наш дом, или домик, по своим размерам, крытый соломой, состоял из четырех комнат и кухни, в нее из передней было небольшое, вроде слухового, окно, выходившее прямо к варистой печке, для удобства хозяйки. Под окнами залы (она же гостиная, столовая и кабинет отца, смотря по времени дня и обстоятельствам) находился единственный куст роз, груши „кислиця“ да несколько кустов черной и красной смородины. Подальше от дома стояли две вековые березы, поившие нас своим сладким соком, для его добывания каждую весну безжалостно сверлилась невысоко над землей дыра и через вбитый в нее желобок вытекал жизненный сок страдалиц берез в подставленное ведро. Однако усадьба была настолько обширна, что заехавшему во время косовицы соседу и хваставшему, что у него цветет полтораста кустов роз, отец скромно ответил: „А у меня стоит уже полтораста копий сена“. Количества десятин во всем имении, полагаю, отец сам не знал, наверное, счет был на „нивы“ и урочища, и доходы от хозяйства были ничтожны, ибо отец нередко говаривал, что только пенсия и поддерживает наше существование — это четырнадцать рублей серебром в месяц! Тем не менее долгов, как ипотечных, так и частных, не было. Отец даже прикупал клочки земли — „нивы“, без определения, впрочем, их пространства, указывались только границы, вроде наших уроков: „отсюда и досюда“. Как бы то ни было, а все ж таки хозяин чувствовал под ногами собственную почву, не забывая о просрочке платежа процентов в банк, о котором в те блаженные времена даже и понятия не имелось. Жили только за наличный расчет. Объясняется все это тогдашней дешевизной жизни вообще и скромными требованиями в особенности. Так, чай пили в прикуску...“ (Котляров А. Мои воспоминания.— С. 140—141).

Олександр Котляров залишив свідчення і про місце поховання батька: „Отца схоронили в Грузской Кролевецкой уезде Черниговской губернии около бывшей нашей усадьбы в лесу. Там же около него похоронена и наша добрая мать спустя два года; но нас с братом уже не было в родном гнезде. Брат был в Чернигове на гражданской службе, а я в Киевском кадетском корпусе“ (Котляров А. Мои воспоминания.— С. 108).

Нарешті, ще два міркування.

Перше стосується прізвища Котляров. Як відомо, в Російській імперії проводилась тотальна русифікація прізвищ іноземців, унаслідок чого узбеки, казахи, туркмени, таджики та інші представники численних малих народів, що населяли Сибір, діставали до своїх національних прізвищ російський суфікс *-ов*. Така практика застосовувалась і щодо українських прізвищ, унаслідок чого Тарасенко ставав Тарасенков і т. ін. Ефективним засобом такої русифікації українських прізвищ була реєстрація рекрутів-українців, яких у першій половині брали на двадцять п'ять років служби в російській армії: тоді українські прізвища Коваль, Цвіркун одразу вносили до реєстрів як „Ковальов“, „Цвіркунов“, і ці покручі назавжди „прилипали“ до їх носіїв, бо з армії вони поверталися з відповідними документами. Немає сумніву, що так сталося і з українським прізвищем Котляр (адже Прокіп Степанович походив з простої сім'ї воронізьких міщан і був круглим сиротою, коли добровільно пішов на військову службу). Якщо зважити на те, що в російській мові немає слова „котляр“, а є слово „жотельщик“, то цілком логічно напрашується висновок, що українець Прокіп Котляр став Прокофієм Котляровим.

Друге. Свідчення Олександра Котлярова про те, що його батько, вивчивши турецьку мову за тринадцять місяців перебування в турецькому полоні (1828—1829), не забув її після двадцятип'ятирічної перерви, коли його було випущено з полону, говорить і на користь висновку, що за двадцять три роки військової служби в російській армії (1812—1835) Прокіп Котляров не забув української мови, яку добре знав з дитячих літ, і тому, вийшовши у відставку, одразу взявся за перо як український письменник. Стимулом для цього могла стати романтична хвиля українського літературного відродження у 30-х роках XIX ст.